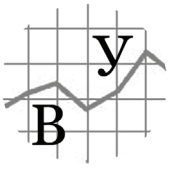

МОВНА НОРМА: СТАЛЕ І ЗМІННЕ

Любов Струганець

ДИФЕРЕНЦІЙНІ ОЗНАКИ НОРМИ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

Сучасне визначення терміна «норма» в науковій практиці неоднозначне. Відмінність у дефініції цього поняття залежить від різних підходів до проблеми нормативності: чи з погляду загальної теорії мови, чи з погляду теорії культури мови, чи з практичних міркувань мовної культури. Тобто у поняття «норма» часто вкладають неоднаковий зміст. Наприклад, представники Празького лінгвістичного гуртка вивчали норму як лінгвосоціологічний і конкретно-історичний феномен. Норму визначали як сукупність структурно-мовних засобів, регулярно уживаних певним колективом. Сучасне ж розуміння поняття норми пов'язуємо із значним впливом теорії Л. Єльмслева та Е. Косеріу.

Спостереження над змінами норми в часі й у її функціональній варіативності дало змогу лінгвістам осмислити її діалектичну сутність і власне мовну природу. Ще в середині 1950-х років російський мовознавець С. Ожегов дав таке визначення норми: «Норма — це сукупність найбільш придатних («правильних», «кращих») для обслуговування суспільства засобів мови, які складаються як результат добору мовних елементів .. з наявних, утворюваних знову чи добутих із пасивного запасу минулого в процесі соціальної, в широкому розумінні, оцінки цих елементів» (Ожегов С. И. Очередные вопросы культуры

речи // Вопросы культуры речи. — Вып. 1. — М., 1955. — С. 15). Пізніші формулювання більшою чи меншою мірою ґрунтувалися на цьому визначенні.

Вивчення норми має власну багату традицію в українському мовознавстві (праці М. Гладкого, М. Сулими, О. Курило, О. Синявського, М. Жовтобрюха, М. Пилинського, А. Москаленка, З. Франко, С. Єрмоленко, Г. Яворської та ін.). Це питання було актуалізоване ще на початку 20-х років XX ст., часу особливого розвою українознавства. Зокрема, відомий учений-українієт М. Сулима писав у ті часи: «Літературна норма — конче потрібна річ .. літературна норма становить найпершу та найхарактернішу ознаку літературної мови». Питання норми було порушене на сторінках часописів «Шлях освіти», «Життя й революція», «Молодняк» та ін.

Виробленню літературних норм надавав неабиякого значення І. Огієнко. На сторінках заснованого ним часопису «Рідна мова» значна увага приділялася дотриманню літературних норм. Цю роботу І. Огієнко називав «терапією рідної мови». У виданні було сформовано спеціальні рубрики: «Ознаки доброї літературної мови», «Стилістично-синтаксичні норми», «Навчаймося літературної мови від Шевченка», «Практичні лекції літературної мови», «Кукіль у житі», «Мова наших видань», «Мова нашої преси», «Чистота й правильність рідної мови (відповіді на запитання читачів)», «Дописи прихильників рідної мови» та ін.

Знаковим для українського мовознавства став 1927 рік, коли в Харкові відбулася правописна конференція, яка заклала підвалини нормування української мови. Одним із найдіяльніших її учасників був професор О. Синявський. Його підручники тисячами розходилися по Україні, численні розвідки з проблем мовної культури друкувалися в наукових журналах. Проте синтезом граматичних праць вченого стали «Норми української літературної мови». У одній із передмов до цього видання В. Сімович зазначав: «Із його твору ясно зарисовуються шляхи, якими праця для повної нормалізації літературної мови йде й далі йтиме».

Дослідження поняття мовної норми в українському мовознавстві з 1960-х років дає змогу чітко окреслити лінгвальну і

соціально-історичну сутність норми, виявити її диференційні ознаки. Незалежно від різниці у поглядах окремих мовознавців і цілих лінгвістичних шкіл (української, російської, чеської, польської та ін.), усі дефініції норми неодмінно вказують на її суспільний характер. Мовна норма нерозривно пов'язана із колективом мовців, а на вищому щаблі — як норма літературної мови — із певним людським суспільством, з усіма його інституціями аж до держави включно. З цього насамперед випливає, що кожна мова може мати не одну, а кілька норм або кілька територіальних чи соціально-групових варіантів норми, що дуже важливо для розуміння процесу формування літературної мови та її функціонування. Тому норма як соціопсихолінгвістичний феномен потребує глибшої диференціації. Така перспектива спричиняється до стратифікації норми. Так, С. Єрмоленко виокремлює: а) норми української національної мови, мови окремого слов'янського етносу; б) норми діалектів (кожен територіальний і соціальний діалект має свою норму); в) норми літературної мови як найбільш розвиненої, вищої форми національної мови.

На основі формулювань російських лінгвістів С. Ожегова, Ю. Бєльчикова та французького вченого Ж. Марузо український мовознавець М. Пилинський виводить найбільш повне, на нашу думку, визначення літературної норми: «Норма літературної мови — це реальний, історично зумовлений і порівняно стабільний мовний факт, що відповідає системі й нормі мови і становить єдину можливість або найкращий для даного конкретного випадку варіант, відібраний суспільством на певному етапі його розвитку із співвідносних фактів загальнонародної (національної) мови в процесі спілкування» (Пилинський М. М. Мовна норма і стиль. — К., 1976. — С. 94).

Релевантною ознакою літературної норми, порівняно з нормою нелітературного утворення (наприклад, діалекту), є з мовного погляду — її **відповідність системі мови** (впорядкована структура і внутрішня диференціація), а з соціального погляду — більш високий ступінь її загальнообов'язковості. Сучасна лінгвістика висунула на перший план співвідношення понять «норми» і «системи» (чи «структури» мови). Яскраво це виявилося в теоретичних побудовах Л. Єльмслева та Е. Косеріу. Праг-

нучи подолати соссюрівську дихотомію «мова — мовлення», Е. Косеріу запропонував тріаду «мовлення — норма — система», що «генетично» пов'язана з системою рівнів Л. Єльмслева. У сучасному мовознавстві переважає розуміння норми як системного явища. Саме поняття мовної норми визначається доволі однотипно такими предикатами: закладена у мові система; зв'язана з системою; реалізація системи; явище системи, вираження системи.

Б. Фаска, розробляючи проблеми норми серболужицької літературної норми та її кодифікації, виокремлює дескриптивну і прескриптивну норму. За його тлумаченням, дескриптивною називають норму, абсолютно ідентичну можливостям, які надані системою мови; вона не вилучає жодного варіанта із суми усіх можливих. Наприклад, статус дескриптивної завжди має норма діалектів. У літературній мові дескриптивними є майже усі норми, що регулюють функціонування граматичних категорій. Дескриптивна норма — репрезентант усіх реальних, реалізованих і тих, що реалізуються, можливостей певної мовної системи, які прийняті й репродукуються лінгвосоціумом. Характерними ознаками дескриптивної норми є такі: 1) вона детермінована лише системою мови і її внутрішніми закономірностями; 2) вона еволюціонує у процесі зміни й одночасно зі зміною у системі мови; 3) вона не унеможливлює жодних реальних, реалізованих і тих, які реалізуються, перспектив мовної системи, тобто визначається варіантністю. Прескриптивна норма ґрунтується на виборі можливостей, закладених у мовній системі. Вона виникає шляхом перманентного усунення деяких із таких можливостей. Прескриптивність характерна для норми літературної мови, що виникла і розвинулась у тривалому процесі селекції й усунення варіантів. Отже, прескриптивна норма базується на дескриптивній нормі, на можливостях, наданих системою мови.

Щодо мовної системи літературна норма характеризується **стабільністю**, відносною єдністю, що забезпечує функціонування літературної мови. Ознака і вимога єдності літературної норми випливає з надтериторіального характеру літературної мови, що особливо важливо для української мови. А вимогу стабільності варто узгодити з природною мінливістю, яка влас-

тива мові як соціальному явищу історичного характеру. Цьому відповідає принцип еластичної (гнучкої) стабільності, сформульований В. Матезіусом, а також принцип динамічності, яким послуговуються в українському мовознавстві. Конкретні мовні норми мають різну стійкість, міцність. Життя мови протікає як у діахронії (одні норми відходять у минуле, інші народжуються), так і в синхронії (змагаються між собою різні варіанти, які претендують стати однією нормою). Відомо, що темпи змін на різних мовних рівнях неоднакові. Дуже активно під безпосереднім впливом живомовної стихії відбувається проникнення в літературну мову нових наголосів, які починають вживати паралельно зі старими нормативними, а інколи й повністю їх витісняють. На синтаксичному рівні літературна норма досить стійка. Її еволюційний розвиток зумовлений насамперед потребами суспільної комунікації, причому значні зміни відбуваються не в самому наборі синтаксичних засобів, а в способі й частоті вживання цих засобів.

Найпомітніші зміни виявляються у лексиці. Це пояснюється тим, що, по-перше, кількість лексичних одиниць значно перевищує кількість одиниць інших рівнів (фонем, морфем та ін.); по-друге, лексика, безпосередньо пов'язана з дійсністю, постійно реагує на зміни у суспільному житті. Слова з'являються разом із новими предметами і явищами, коли виникає потреба їх номінації, і поступово зникають разом із ними або набувають нових значень. В академічному Орфографічному словникові української мови (1994 р.) реєстр на літеру «Е» складається з 1683 лексем. Тільки 13 із них фіксує Словник української мови Б. Грінченка, а в одинадцятитомному Словникові української мови кодифіковано уже 770 слів. Тобто ці слова — лексика 70-90-х років XX століття. Такі кількісні дані демонструють швидкість мовного поступу, засвідчують велику роль лінгвістів в упорядкуванні мовного життя суспільства.

Характерною ознакою літературної норми є **варіантність**. Варіантність мовних засобів виявляється у певному використанні (виборі, доборі) однозначних елементів, що співіснують у мовній системі. У вузькому значенні варіантними вважають близькі за функціями засоби тієї самої мови, рівноцінні, не диференційовані. У ширшому значенні варіанти — засоби, один

із яких несе додаткову інформацію чи смисловий відтінок, стилістичне навантаження. У цьому разі явище варіантності ототожнюється із синонімією.

Варіантність є невіддільним атрибутом мови. Варіанти норми можна розглядати насамперед із погляду походження, що часто визначає їх місце у мові. Сучасні дослідники вказують на чотири основні джерела варіантних нормативних реалізацій: 1) паралелізм системних можливостей мови та історичні зміни, які відбуваються в її системі; 2) гетерогенність літературної мови; 3) природні процеси старіння мовних норм і поява інновацій; 4) проникнення явищ розмовної мови. Причину виникнення варіантності вбачають переважно у впливі некодифікованих сфер мови на літературну мову.

Загалом в особливостях системи і структури кожної мови закладена можливість варіантних нормативних реалізацій. Проте сама поява кількох однозначних або синонімічних елементів цілком залежить від особливостей функціонування мови у певному соціумі, від складу і структури цього суспільства. У Словникові Грінченка, де зібрано лексичний фонд української мови кінця XVIII і XIX ст. (до 90-х рр.), чимало побутових реалій представлено кількома назвами. Із розвитком української мови, усталенням її літературних норм така лексична варіантність зменшується. Порівняймо лексеми *вулій*, *вулік*, *вулень*, наведені у Словнику Грінченка, і *вулик* у сучасних словниках; *півонія*, *півонь*, *півоня*, *пивонія* і *півонія* (сучасна норма); *глядило*, *дзеркало* (‘дзеркало’) і *дзеркало* (сучасна норма); *друшляк* ‘різновид металевого чи глиняного ситечка’, *діравка* ‘друшляк’ і *друшляк* (сучасна норма); *чарка*, *джарка* (‘чарка’) і *чарка* (сучасна норма).

У мовознавстві усталилася думка, що варіанти слова маркуються насамперед за часовою шкалою («зникає» — «з’являється»), потім із погляду критеріїв норми (нормативний — ненормативний) і лише після цього — з соціального і стильового погляду. Загалом виділяють такі типи варіантів: хронологічні (діахронічні), регіональні, стилістичні, контактні. Під варіантністю норми розуміємо існування варіантних засобів у літературній нормі на її синхронному зрізі. Варіанти слова — це видозміни того самого слова, що регулярно відтворюються і

зберігають тотожність морфолого-словотвірної структури, лексичного і граматичного значення та розрізняються або фонетичною структурою (вимовою звуків, складом фонем, місцем наголосу чи комбінацією цих ознак), або формотворчими афіксами (суфіксами, флексіями). Отже, варіантність пронизує всю будову мови, існує на всіх рівнях мовної системи.

Стилістична диференціація як ознака літературної норми виявляється в існуванні специфічних засобів, закріплених за формою мови (усною чи писемною), за певним функціональним стилем мови або за конкретною стилістичною ситуацією. Такий зв'язок поняття норми зі стилістикою визначився уже в поглядах Празького лінгвістичного гуртка.

Лексику сучасної української літературної мови щодо її стилістичної диференціації поділяють на дві великі групи. До першої належить стилістично нейтральна, або міжстильова, лексика, тобто така, що вільно, без будь-якого обмеження вживається в усіх стилях, а до другої — стилістично забарвлена лексика. До слів вузького стилістичного забарвлення належать терміни, професіоналізми, жаргонізми, розмовно-просторічні лексеми, застарілі слова, поетичні неологізми та ін.

Зміни стилістичного статусу лексичних норм української літературної мови відбуваються за такими напрямами: 1) нейтралізація стилістичного забарвлення слова чи лексико-семантичного варіанта, 2) розвиток стилістичного забарвлення слова чи лексико-семантичного варіанта, 3) перерозподіл між різними групами стилістично забарвленої лексики. Наприкінці XX — на початку XXI ст., у час кардинальних змін у політичному, економічному і духовному житті суспільства, в умовах розбудови української державності помічаємо швидкі стилістичні зміни. Відбуваються активні процеси переорієнтації номінацій, зміни соціальних конотацій, реактивації і пасивізації лексико-семантичних засобів, термінологізації і детермінологізації лексичних одиниць. Так, до реактивованих лексем належать номени, що кодифіковані у СУМ із подвійним чи навіть потрійним стилістичним маркуванням, наприклад: *благочестивий* — '*книжн., заст.* 1. Який додержується приписів релігії, побожний, набожний .. 2. Належний до православної віри ..'; *добродійка* — '*заст., розм.* Жін. до добродій ..'; *світлина* —

‘*зах., заст*. Фотографія’; *потяг* — ‘*заст., поет*. Поїзд’; *ратувати* — ‘*заст., уроч., рідко*. Те саме, що *ратоборствувати*’.

Суттєвою ознакою літературної мови — наддіалектної, унормованої, відшліфованої форми загальнонародної мови, яка характеризується поліфункціональністю, стилістичною диференціацією і тенденцією до регламентації, — є **кодифікованість** її різнотипних норм. Кодифікація — це встановлення об’єктивних норм, сукупність правил про вживання слів, словоформ, конструкцій у всіх стилях літературної мови, офіційне визнання й опис у словниках, граматиках, правописі, довідниках. Кодифікація — результат наукового пізнання закономірностей вияву норми на певному етапі розвитку мови. Корелятивна пара «норма — кодифікація» як єдність існує тільки в літературній мові (хоча норма властива будь-якому мовному утворенню). Літературна норма та її розвиток регулюється кодифікацією, нею зумовлена і перебуває під її перманентним впливом. Кодифікація забезпечує більшу стійкість норми, запобігає напівстихійним і начебто не контрольованим нею змінам.

Різниця між літературною нормою і нормами нелітературних різновидів етнічної мови полягає в тому, що стан літературної норми визначається напругою між системою — нормою — кодифікацією — узусом, тоді як стан норми нелітературних мовних різновидів визначається тільки їх відношенням до системи й узусу. Співвідношення чинників при формуванні норми літературної мови відомий російський дослідник В. Барнет представляє такою схемою:

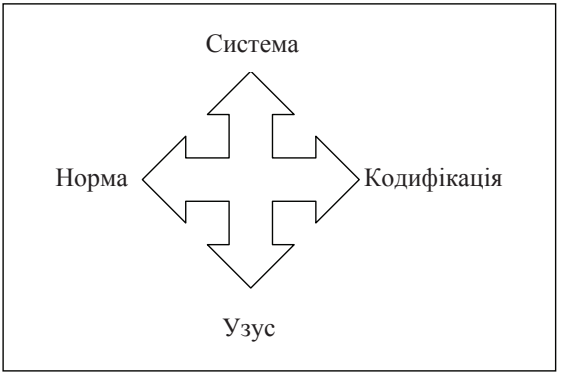

Соціально-функціональний статус мовного явища визначається місцем, яке воно займає на перетині осей, що зв'язують основні лінгвальні координати. Співвідношення системи, норми, кодифікації та узусу, представлене хрестоподібною схемою, може в ситуації конкретної літературної мови набувати різного вигляду. Для слов'янських літературних мов важливим є саме те, яке місце займає горизонтальна вісь «норма — кодифікація» щодо полюсів вертикальної осі, до системи чи до узусу. В сучасних умовах на стан мовних явищ значною мірою впливає узус. Його дія спричиняє широку варіантність норми.

На початку XXI століття ситуація довкола норм (особливо лексико-семантичних) української літературної мови дедалі складніша для лексикографічного опису. Словники як особливий жанр лінгвістичного дослідження за своєю суттю статичні, й що динамічніший об'єкт опису, то виникають глибші суперечності. Як зауважує С. Єрмоленко, «жоден тлумачний словник не може охопити всіх конкретних ситуацій слововживання, відгукнутися на ледь помітні семантичні та стилістичні відтінки слова в живому спілкуванні».

Кодифікована норма не ідентична прескриптивній. Вона є більш чи менш вдалою спробою словесно сформулювати реалізовану норму. Кодифікація — це відображення рівня наших знань реальної мовної норми. У мові завжди перебуває в обігу лексика, офіційно не визнана нормативною. Неадекватність кодифікації реальній нормі є наслідком однієї з основних суперечностей багатофункціональної літературної мови — суперечності між безперервною зміною мови і тенденцією до стабільності її літературної (особливо писемної) форми. Водночас усвідомлюємо, що будь-яка кодифікаційна праця певною мірою «запрограмована» на неадекватне відображення реальних мовних фактів. Загалом констатуємо, що осмислення поняття «норма літературної мови» — одна з найскладніших проблем сучасного мовознавства. У працях українських та зарубіжних лінгвістів домінує погляд на норму як на явище, що безпосередньо залежить від суспільних чинників. Літературна норма характеризується комплексом диференційних ознак. Зокрема, це відповідність літературної норми системі мови, поєднання стабільності й динамічності, варіантність, стилістична дифе-

ренціація і кодифікованість. Урахування цих параметрів — запорука адекватного осмислення реальної мовної норми, підстава для її об'єктивної кодифікації.